

'HIJ' VERSUS 'ZIJ': CONTRASTEN, PARALLELEN EN BEELDSPRAAK IN LAIA FÀBREGAS' LANDEN (2010)

ANNE VAN RAEMDONCK

Universitat de Barcelona

vanraemdonck@ub.edu

ORCID: 0000-0002-0328-3443

ABSTRACT

In dit artikel zal ik aantonen hoe Fàbregas erin slaagt in haar roman, *Landen*, twee aparte maar thematisch met elkaar verbonden verhalen te creëren en ze tot een heel bevredigend en totaal onverwachts einde te brengen. *Landen* is een intigerende psychologische roman waarin de twee hoofdfiguren, Hij en Zij, in afwisselende hoofdstukken elk hun eigen verhaal vertellen in de eerste persoon. Ze ontmoeten elkaar slechts eenmaal, in het eerste hoofdstuk, waar de hij-persoon overlijdt. Ik zal eerst de levenservaring van de hoofdpersonages behandelen, namelijk het auto-ongeluk waarin de zij-persoon haar ouders verliest en de ervaringen van de hij-persoon als emigrant en later als weduenaar. Daarna zal ik overgaan naar het contrast tussen de houding van de zij-persoon en de hij-persoon en vervolgens zal ik de parallellen tussen beide verhaallijnen nagaan. Ten slotte zal ik een interpretatie geven van de beeldspraak als een verbindend element en waarmee ook het contrast tussen beide hoofdfiguren beklemtoond wordt.

TREFWOORDEN: psychologische roman, migratie, trauma, ontheemd zijn, contrasterende verhaallijnen, hedendaagse Nederlandse literatuur.

'HIM' VERSUS 'HER': CONTRASTS, PARALLELS AND IMAGERY IN LAIA FÀBREGAS' LANDEN (2010)

ABSTRACT

In this article I shall show how deftly Fàbregas creates in her novel *Landen* two separate but thematically connected stories and leads them to a very satisfying and totally unexpected ending. *Landen* is an intriguing psychological novel where the two main characters, Him and Her, tell, in alternating chapters, their own story in the first person. They only meet once, in the first chapter, where the Him character dies. I shall first look at the main characters' life experiences, i.e. the car accident in which the Her character loses her parents and the experiences of the Him character as an emigrant and later as a widower. I shall then describe the contrasting attitudes they each adopt and look at parallels between both narratives. Finally, I shall give an interpretation of the imagery as a link that also enhances the contrast between the characters.

KEYWORDS: psychological novel, migration, trauma, be uprooted, contrasting narratives, contemporary Dutch literature.

1. INTRODUCTIE

Landen is de tweede roman van de van oorsprong Catalaanse schrijfster Laia Fàbregas (1973). Na de eerste publicatie in 2010 werd de roman meteen vertaald in het Catalaans, Spaans en Frans en in 2016 verscheen een Engelse vertaling. Tot op heden zijn er vijf herdrukken van gemaakt. *Landen* is samengesteld uit zevenentwintig hoofdstukken die afwisselend als 'HIJ' en 'ZIJ' getiteld zijn. De HIJ en ZIJ vertellen als hoofdpersonages elk hun eigen verhaal. De zij-persoon is een jonge Nederlandse vrouw. Haar naam wordt nooit vermeld. De hij-persoon is een oudere man uit Spanje. Zijn achternaam, Salgado, wordt terloops in de tekst vermeld. Ze ontmoeten elkaar slechts eenmaal, namelijk in het openingshoofdstuk dat door de jonge vrouw wordt verteld. Tijdens een vlucht van Barcelona naar Schiphol verneemt ze van de oude man die naast haar zit, dat hij uit Extremadura komt. Hij vertelt haar dat hij in de jaren zestig als gastarbeider naar Nederland geëmigreerd was waar hij Willemien ontmoette met wie hij trouwde en drie zonen kreeg, Arjen, Simon en Robert. De oude man, die ik voortaan Salgado zal noemen, gaat zijn oudste zoon Arjen bezoeken die in Nederland woont. Hij heeft een houten kistje bij zich dat hij aan Arjen wil tonen, maar hij overlijdt tijdens de landing, wat de openingszin is van de roman. Wanneer de jonge vrouw het vliegtuig verlaat, neemt ze het kistje met zich mee.

Salgado's verhaal dat in het tweede hoofdstuk begint, is een beschrijving van zijn leven vanaf het moment dat hij zijn dorp in Extremadura verlaat en bij Philips gaat werken in Noord-Brabant, tot na het overlijden van zijn vrouw, Willemien. Hij vertelt over zijn ervaringen als emigrant, over zijn familie, zijn werk en over Willemien die kunstschilder was en later overging naar conceptuele kunst. Het verhaal van de jonge Nederlandse vrouw gaat over een mysterieuze zoektocht waarvan de reden halverwege de roman (Fàbregas 2010: 108-109) gegeven wordt. Op achtjarige leeftijd verloor de jonge vrouw haar ouders in een verkeersongeval in Someren in Noord Brabant. Zij werd uit het brandende autowrak gered door een anonieme jonge man. Sinds die dag heeft ze altijd willen weten wie haar redder was die ze haar engel noemt. De zoektocht naar die engel waarmee ze twee jaar voor het begin van de roman begon, is gebaseerd op een alfabetische lijst met honderd namen van mensen die op dat tragische moment in de buurt van het ongeval hadden kunnen zijn. Het opsporen van de mensen op die lijst is naast haar baan bij de Belastingdienst in Amsterdam, haar enige bezigheid.

Hoewel de verhalen van de twee vertellers volledig los van elkaar liggen en de vertellers als hoofdpersonen slechts in het openingshoofdstuk met elkaar in contact komen, zal ik in dit artikel laten zien hoe deze twee uiteenlopende verhaallijnen een intigerend verhaal vormen waarin twee contrasterende levenshoudingen gegeven worden. Het zijn deze houdingen die volgens mij, de basis vormen van het hoofdthema, namelijk over hoe we het leven zien en hoe

we erdoorheen reizen. Aan de hand van een subtiel spel van contrasten en parallellen, zowel inhoudelijk als in de beeldspraak, slaagt de auteur erin een verband te leggen tussen beide verhaallijnen die samen tot een verrassend einde worden gebracht.

2. HET AUTO-ONGELUK IN HET ZIJ-VERHAAL EN MIGRATIE IN HET HIJ-VERHAAL

De enige gebeurtenis die de houding van de jonge vrouw bepaalt is het tragische verlies van haar ouders toen ze acht jaar oud was. Zoals vermeld kwamen haar ouders om het leven in een verkeersongeval in Someren en werd zij door een onbekende gered. Meer dan tien jaar na dit ongeval leeft ze nog steeds met het trauma van het verlies van haar ouders. Het enige wat ze altijd gewenst heeft en wat haar bezighoudt is haar engel ontmoeten, de persoon die tien jaar geleden haar leven gered heeft. Haar hele verhaal is als een obsessie op dit zoeken gebaseerd, terwijl ze over haar ouders zelf of het verlies van haar ouders heel weinig prijsgeeft.

In tegenstelling tot deze traumatische gebeurtenis in het leven van de zijpersoon, bestaat Salago's verhaal voornamelijk uit drie periodes in zijn leven die hij in chronologische orde presenteert. Eerst praat hij over zijn ervaringen als Spaanse gastarbeider bij Philips toen hij eerst in Someren en wat later in Eindhoven woonde waar hij meer dan tien jaar verbleef samen met Willemien en hun drie zonen. Deze eerste periode wordt in de eerste zes hoofdstukken van Salgado's verhaal behandeld en kan als een "een typisch migrantenverhaal" (Fortuin 2010) beschouwd worden. De lezer krijgt een nauwkeurig en realistisch beeld van de migrantengeneratie in de jaren zestig toen Salgado als jongeman naar Nederland emigreerde om er, zoals zovele andere Spanjaarden als gastarbeider te werken. Zoals vermeld aan het einde van het boek (Fàbregas 2010: 205), deed Fàbregas onderzoek over de Spaanse emigratiebeweging in de jaren zestig en zeventig en gebruikte *Ik kwam met een koffer van karton* (Os van 2006) als belangrijkste bron voor Salgado's levensverhaal in de roman. Salgado vertelt onder andere over de lange bus- en treinreis die Philips organiseerde voor alle gastarbeiders vanuit Spanje naar een woonoord in Someren, waar zij allen ondergebracht werden. Het woonoord bestond uit houten huisjes waar Salgado een kamer deelde met zeven andere mannen. Ook vertelt hij dat hij moest zorgen voor de schoonmaak in de fabriek in plaats van te mogen werken bij de productie van televisies of radio's zoals dat oorspronkelijk beloofd was. Verder vermeldt hij het verdiende geld dat de gastarbeiders naar hun familie in Spanje stuurden, de voorziening van vertalers, de vakanties die ze kregen en andere positieve belevingen terwijl teleurstellingen liever aan de familie werden meegedeeld. Deze bijna kritiekloze toon waarmee Salgado die periode beschrijft is een trouwvolle weergave van de migrantenmentaliteit van toen. De

Spaanse schrijfster Almudena Grandes (1960) maakte in een interview¹ de volgende opmerking aangaande de Spaanse arbeidersklasse van de tweede helft van de twintigste eeuw:

Hoewel velen dat niet graag herinneren, de Spanjaarden zijn altijd arm geweest, maar we hebben altijd in armoede geleefd met waardigheid. Een cultuur waarin armoede niet met een schuldgevoel noch met vernedering ervaren werd, en die noch illusie noch hoop uitsloot. De strijd tegen armoede was voor ons de zin van het leven.² (Grandes 2017)

Ook de typisch culturele verschillen tussen noord en zuid worden beschreven, zoals het verschil in eeturen en de meer gereserveerde houding van de Nederlanders tegenover de luidruchtige openhartigheid van de zuiderlingen. Salgado beschrijft zijn eerste Nederlandse kerstviering bij zijn toekomstige schoonouders als volgt:

Het was een vreemde dag. In plaats van een kerstlunch hadden we een kerstdiner, dat om vijf uur s'middags begon. En in plaats van geagiteerde praatjes en gesprekken vol druk geschreeuw waarin niemand elkaar verstond, gleeed de tijd door de stilte, slechts af en toe onderbroken door een vraag die te snel beantwoord werd, waarna de stilte weer terugkeerde. (Fàbregas 2010: 44)

Terwijl Willemien “verbluft was door het warme onthaal” dat ze kreeg toen ze Salgado’s familie voor het eerst ontmoette “en vroeg hoe [hij] een zo liefdevolle en hechte familie had kunnen verruilen voor haar koude land” (60).

De tweede periode van Salgado’s verhaal gaat over de jaren dat Salgado met zijn gezin naar Figueres, een stadje in Catalonië verhuizen omwille van Willemiens gezondheid. Zowel hij als Extremeño die geen Catalaans spreekt als de Nederlandse Willemien moeten zich aanpassen aan hun nieuwe omgeving.

In de derde periode sterft Willemien en wordt Salgado, zoals de zijpersoon, geconfronteerd met de dood. Hij probeert zich aan te passen aan een leven zonder haar, terwijl zijn zonen die ondertussen opgegroeid zijn, elders hun eigen leven leiden.

3. CONTRASTIEVE HOUDINGEN

Van het weinige dat de zijpersoon over zichzelf prijsgeeft in het eerste hoofdstuk, leert de lezer dat ze gewoonlijk geen “behoefte [heeft] om een praatje te beginnen met anderen” en dat ze elke dag “om zeven uur aan [haar] bureau [zit] in het hoofdkantoor van de Belastingdienst in Amsterdam” (10). Verder komt ze over als een asociale en zelfingenomen jonge vrouw die weinig sympathie uitstraalt. Haar relaties met collega’s op het werk, haar pleegouders

¹ Het interview werd gehouden in 2017 tijdens het Internationale Literatuurfestival Passa Porta in Brussel bij de presentatie van haar roman *Los besos en el pan* (2016).

² Door mij vertaald.

en andere mensen die ze ontmoet, zijn allen ondergeschikt aan haar geheime zoektocht. Om sociaal contact te vermijden tijdens een lunchpauze op haar werk, "liep [ze] met [haar] blik op oneindig, alsof [ze] diep in gedachten verzonken was, maar het enige wat door [haar] hoofd ging, was de hoop op een straat vrij van wandelaars" (122). Alles in haar leven draait als een obsessie rond het auto-ongeluk. Zoals Salgado reist ze ook naar verschillende plaatsen, maar uitsluitend om haar "engel" te vinden. Haar ontmoetingen met de mensen op de lijst zijn superficieel en van korte duur. Ze houdt zich op afstand en beperkt zich tot wat nuttig is voor haar zoektocht. Over haar bezoek aan een zekere Sven Kils in Berlijn maakt ze de volgende opmerking: "Ik was helemaal niet geïnteresseerd in zijn bedrijf [...]. Ik wilde alleen zeker weten dat hij niet degene was die ik zocht" (53). De enige persoon die ze regelmatig ontmoet en die op de hoogte is van haar zoektocht, is Karen Abrams, de eerste persoon op haar lijst, die ze beschrijft als "[...] een café-eigenaar met wie [ze] cafégesprekken hield" (85). Verder houdt ze zich van iedereen afgezonderd en heeft ze zelden contact met haar pleegouders, Jan en Anneke, de zus van haar moeder, die ook niets van haar zoektocht weet: "Met de jaren had Anneke geleerd [haar] niet te veel vragen te stellen, ze wist dat [ze] haar alleen datgene zou vertellen wat [ze] kwijt wilde" (2010: 35). Na de ontmoeting van de zij-persoon met de journaliste Lianne Pérez-Horst begint ze langzamerhand uit haar trauma te geraken. Over haar pleegmoeder die ze nooit als moeder had aanvaard, denkt ze tijdens een afspraak met haar in een restaurant het volgende:

[...] aan tafel tegenover Anneke, besepte ik voor het eerst iets wat ik veel eerder had moeten inzien. Ik begreep dat Anneke mijn moeder was, omdat ik geen andere moeder had. Anneke was degene die mij had opgevoed, die van mij hield en die nog leefde. De zus van Anneke was de vrouw die een meisje had opgevoed. Maar Anneke was al meer dan twintig jaar mijn moeder. En ze had me nooit in de steek gelaten. (Fàbregas 2010: 175)

Na de publicatie van het artikel van Lianne Pérez-Horst over de mysterieuze lijst, geeft de zij-persoon haar zoektocht op en voelt zich "dankbaar dat [Anneke], na alles wat [ze] haar had aangedaan, nog steeds [haar] moeder wilde zijn" (191). Op het einde van de roman ontmoet ze haar engel, Arjen, de zoon van Salgado, aan wie ze het kistje geeft. Arjen verlost haar van de autovrees die ze sinds het ongeval had, maar dat hij haar engel was, blijft voor haar onbekend. Zijn naam stond niet op de lijst.

Naast de reeds vermelde kritiekloze toon waarmee Salgado zijn ervaring als gastarbeider beschrijft, heeft hij in vergelijking met de zij-persoon, een erg optimistische houding. Al in het eerste hoofdstuk komt Salgado naar voren als iemand die tevreden is met zijn leven. De tien jaar dat hij als immigrant in Nederland woonde, "was hij de gelukkigste man ter wereld geweest" (6). Bij elke tegenslag of teleurstelling reageert hij positief. Toen hij bij zijn aankomst bij

Philips een baan kreeg als veger en niet als “gespecialiseerd arbeider” (2010: 26) zoals in zijn arbeidscontract stond, besloot hij Nederlands te leren en dacht: “Als ik de machines niet [mag] aanraken, [zal] ik andere vaardigheden ontwikkelen om een betere functie te krijgen” en “Het werk met de bezem hielp me mijn aandacht te concentreren op de taal” (27-28). Toen hij later met zijn gezin naar Figueres moest verhuizen voor Willemiens gezondheid zag hij deze nieuwe situatie als volgt: “Een jaar vol vernieuwe ervaringen en hard werk wachtte ons op, een jaar van aanpassen en confrontaties, maar we wisten dat de beloning geweldig kon zijn” (103). Hoewel hij geen Catalaans sprak, kreeg hij in Figueres toch snel een baan als bediende in een electriciteitswinkel en om de eigenaar ervan te overtuigen dat hij snel Catalaans zou leren, sprak hij een paar woorden in het Nederlands en gaf het volgende commentaar: “Als ik dit geleerd heb, zal Catalaans een fluitje van een cent zijn” (104). In tegenstelling tot de zij-persoon is Salgado sociaal in omgang en weet zich overal en aan alles aan te passen. Over de periode waarin Salgado tijdens de ziekte van Willemien voor alles alleen stond, maakt zijn zoon de volgende opmerking:

We zijn gemaakt om te overleven. We passen ons aan de situatie aan, we doen het langzaam maar we passen ons uiteindelijk aan. [...] En jij bent een expert in het aanpassen, pa. Als je gelukkig was in een land zo anders en zo ver weg van het jouwe, kon je ook gelukkig worden in Figueres [...]. En je was gelukkig. (Fàbregas 2010: 105-106)

Na het overlijden van Willemien ontmoet Salgado de zoon van een ex migrant, Roberto met wie hij een gesprek voert over hoe we het leven benaderen, wat ik zoals vermeld, als het centrale thema van de roman beschouw. Beiden komen tot de conclusie dat er twee levenshoudingen zijn, namelijk je tijd vullen met zoeken, wat we neigen te doen “als we neerslachtig zijn” (170), of accepteren wat er komt en je laten verrassen (169). De eerste houding is een duidelijke verwijzing naar de zoektocht van de zij-persoon, terwijl Salgado voor de tweede houding kiest en besluit op uitnodiging van Roberto die als steward op de Talgo werkt, een tijd met de trein te reizen in de hoop dat “[een] richtingloze reis [hem] naar een toekomst zou brengen die zin zou hebben (181). Met andere woorden, hij neemt aan wat er komt en stelt zich open voor verrassingen. Na zeven maanden reizen met de trein waar hij andere mensen ontmoet en nadenkt over zijn leven en het verlies van zijn vrouw, voelt hij zich weer in staat een nieuw leven te beginnen.

4. PARALLELEN

Naast de contrasterende levenshoudingen, wordt het ene verhaal in het andere weerspiegeld via parallellen tussen beide verhalen. Beiden figuren hebben het over een periode in hun leven waar ze geconfronteerd worden met de dood. De zij-persoon probeert te leven met het verlies van haar ouders en Salgado met het vroegtijdig overlijden van zijn vrouw. Verder “moeten zowel de hij- als de

zij-persoon zich aanpassen aan de loop die hun leven neemt om vervolgens te 'landen', een plek zien te vinden" (Dijkmans 2010), waar de titel naar verwijst. Verder kan een parallel gemaakt worden met het ontheemt zijn van beide hoofdfiguren: Salgado die zich na de dood van Willemien nergens thuis kan voelen, zegt:

Ik heb nergens wortels, en tegelijkertijd heb ik ze overal. Er is een deel van mij in Extremadura, een deel in Nederland en een ander deel in Catalonië. [...] Het waren drie plekken die los van elkaar stonden en een driehoek vormden. [...] En dan is er een heel grote leegte. (Fàbregas 2010: 168-169)

En de zij-persoon die zich "ontheemd [voelt] als meisje dat niet weet aan wie zij haar leven te danken heeft" (Heinen 2010). Ook woorden of situaties die in beide verhalen voorkomen, dragen bij tot de eenheid van de plot. Het eerder vermelde gesprek tussen Salgado en Roberto over verschillende levenshoudingen wordt later ook in het zij-verhaal gehouden tussen Lianne Pérez-Horst en de zij-persoon. Om haar houding uit te leggen gebruikt Lianne Pérez-Horst net dezelfde woorden als Roberto, namelijk: "Ik accepteer wat er komt" en "Ik laat me verrassen [...]" (Fàbregas 2010: 192). Verder wordt Someren voor het eerst vermeld door de zij-persoon in haar tweede hoofdstuk (22) en kort daarna heeft Salgado het over Someren als "een dorpje twintig kilometer ten zuiden van Eindhoven" (25). Een andere overeenkomst is Arjen die het meisje dat hij uit het autowrak haalde, als een engel beschouwt (108) en de zij-persoon die haar redder ook haar 'engel' noemt (114).

5. DE BEELDSPRAAK

Verder maakt Fàbregas gebruik van beeldspraak om contrasten tussen de twee hoofdfiguren en hun levenshouding te benadrukken. De meest uitgewerkte associatie is die van licht en duister. Salgado's positieve houding wordt meerdere malen geassocieerd met licht. Meestal ziet hij in zijn verbeelding voorwerpen die licht uitstralen of droomt hij dat hij door licht omgeven wordt. Voordat hij emigreert naar Nederland droomt hij over het maken van enorme gloeilampen die "schijnen als de zon" (14). Toen hij besloot een huis in Eindhoven aan te vragen, droomde hij dat hun toekomst "een leven in een huis met bijzonder grote ramen was", een plaats waar "alles leven uit[straalde]" (74). Jaren later, toen hij het verlies van zijn vrouw aanvaard had, droomde hij dat "miljoenen lichtstralen voor [hem] uit baanden, alsof [hij] een ster was die lichtstralen afgaf, [...] en elke lichtstraal was een mogelijke toekomst" (186). Dit in tegenstelling met de mysterieuze duistere wereld van de zij-persoon. In de week is ze steeds s'avonds na haar werk met haar zoektocht bezig. Ook haar ontmoetingen met Karen Abrams vinden gewoonlijk s'avonds plaats. Tijdens het weekend vertrekt ze s'morgens vroeg op reis als het nog donker is en komt ze s'avonds laat weer terug (20, 38, 51).

De twee centrale metaforen in de roman zijn het kistje dat Salgado bij zich had op het vliegtuig en de lijst van de zij-persoon. Ze komen niet alleen voor als concrete voorwerpen in de plot, maar kunnen ook als metafoor geïnterpreteerd worden voor de levenshouding van beide hoofdfiguren.

De zij-persoon kreeg de lijst van een politieagent, na veel aandringen toen ze twaalf was. Of de honderd mensen die erop staan werkelijk in de buurt van het ongeval waren, blijft zowel voor haar als voor de lezer een mysterie. Wat duidelijk wordt aan het einde van de roman is dat haar engel er niet op staat. Behalve zichzelf, gelooft niemand in haar omgeving in het bestaan van deze engel. Toch is de lijst het enige waar ze zich mee bezig houdt. Eén voor één en in strikt alfabetische volgorde zoekt ze contact met de mensen die erop staan om ze te ondervragen. Haar bezigheid is zoals de lijst: onpersoonlijk, klerikaal en systematisch (51). Ze doet “alles geordend, zoals het hoort en een tikje afstandelijk”(99). Het geeft haar echter geen voldoening en leidt tot niets. De lijst weerspiegelt hoe zij haar leven ziet en benadert totdat ze besluit haar zoektocht naar de mensen op haar lijst op te geven. Daarna begint ze zoals vermeld, meer open te staan voor de mensen in haar omgeving, hoewel ze haar engel niet herkent als ze hem tegenkomt want hij stond niet op haar lijst.

Het kistje met dubbele bodem was oorspronkelijk een juwelenkistje dat Salgado aan Willemien had geschonken die er later een kunstwerk van gemaakt had. De bovenste ruimte van het kistje bevat de as van het verbrandde papier van wat Salgado Willemiens constellatie noemt:

Het was veel groter dan een A4tje, bijna een poster, een witte en wijde oppervlakte. [...] alleen gebroken door kleine woorden die verspreid in het vlak stonden en die met elkaar verbonden waren door hele dunne lijnen. [...]. Het was een constellatie. [...]. Al met al stonden er twintig [voor]namen, die onze wereld vormden, de mensen die ons omringden [...]. Om die twintig namen heen was nog veel lege ruimte [die] andere mensen zouden innemen als we hen tegenkwamen. (Fàbregas 2010: 149-150)

Het onbestaande woord ‘Breisat’ dat in het onderste vakje van het kistje geschreven staat, is een uiting van Willemiens kunstopvatting, namelijk dat een kunstwerk niet gemaakt wordt om begrepen te worden, maar wél om gevoeld te worden (199), en als het een positief gevoel overbrengt, is het geslaagd (201). Het kistje kan aldus geïnterpreteerd worden als een metafoor voor Salgado’s leven. Hij had zijn leven geschonken aan Willemien die er een kunstwerk van gemaakt had, een kunstwerk met de namen van personen met wie ze ooit verbonden waren geweest en met het onbestaande woord op de bodem. Voor Salgado was het kistje iets mysterieus en onbegrijpelijks maar toen hij het zag, voelde hij zich tevreden. Dit in tegenstelling met de lijst die de zij-persoon het gevoel gaf dat “[ze] naar het leven keek in plaats van dat [ze] het leefde [...]” (126).

6. CONCLUSIE

In het laatste hoofdstuk worden verdere losse eindjes aan elkaar gekoppeld. Het kistje dat de zij-persoon in het eerste hoofdstuk had meegenomen, komt uiteindelijk bij Arjen terecht, zoals Salgado het gewild had. Verder is het Arjen, de engel die de zij-persoon uit de brandende auto gehaald had, die haar weer in een auto doet stappen waarmee ze haar autovrees overwint die ze sinds het verkeersongeval had. Beide verhalen komen hiermee samen tot eenzelfde einde. De zij-persoon herkent haar engel ten slotte niet, maar dankzij hem is ze wel in staat het volgende te zeggen:

Ik had de overleden man, meneer Salgado, willen vertellen dat ik dankzij hem mijn angst voor auto's was kwijtgeraakt. Misschien was onze ontmoeting hiervoor bedoeld. Misschien was Arjen Salgado zo'n engel als degene die ik al zo lang had gezocht. (Fàbregas 2010: 210)

Deze woorden waarmee de roman eindigt, tonen niet alleen een opvallend positieve verandering in de houding van de zij-persoon, maar zijn ook een directe verwijzing naar Salgado's optimistische levenshouding.

BIBLIOGRAFIE

- DIJKMAN, M. *Laia Fabregas-Landen* [online]. Den Haag: NU.nl, 04/03/2010 [Geraadpleegd op: 28/09/2019]. Beschikbaar op: <<https://www.nu.nl/boek/2198714/laia-fabregas--landen.html>>.
- FÀBREGAS, L. (2010), *Landen*, Amsterdam, Anthos.
- FORTUIN, A. *Leven als een vliegreis zonder landing* [online]. Amsterdam: NRC Handelsblad, 26/03/2010 [Geraadpleegd op: 10/09/2019]. Beschikbaar op: <<https://www.nrc.nl/nieuws/2010/03/26/leven-als-een-vliegreis-zonder-landing-11868792-a975403>>.
- GRANDES, A. *La emigración de los años 60 era dramática pero la de ahora es más triste*, entrevista por Paula de la Torre Lopez en *Ciudadanía Exterior* [online]. CEXT, 03/04/2017 [Geraadpleegd op: 8/10/2019]. Beschikbaar op: <<https://www.cext.es/posts/cultura/la-emigracion-de-los-anos-60-era-dramatica-pero-la-de-ahora-es-mas-triste/>>.
- HEINEN, F. *Zoeken zonder dat je precies weet waarnaar* [online]. Amsterdam: 8weekly, Scherp over cultuur, 28/03/2010 [Geraadpleegd op: 10/09/2019]. Beschikbaar op: <<https://8weekly.nl/recensie/boeken/laia-fabregas-landen-zoeken-zonder-dat-je-precies-weet-waarnaar/>>.
- OS VAN, G. (2006) *Ik kwam met een koffer van karton*, Spanjaarden in Zuidoost-Brabant, 1961-2006, Alhen aan de Maas, Uitg. Veerhuis.

Los textos publicados en esta revista están sujetos – si no se indica lo contrario – a una [licencia de Reconocimiento 3.0 España de Creative Commons](https://creativecommons.org/licenses/by/3.0/es/). Puede compartirlos con terceros siempre que reconozca su autoría, la publicación inicial en esta revista y las condiciones de la licencia.